

MILOŠ HAVELKA, *Ideje – dějiny – společnost. Studie k historické sociologii vědění,*

Brno 2010, Centrum demokracie a kultury, 416 s.,
ISBN 978-80-7325-220-5

I když většina textů v této knize již byla dříve publikována, existují situace, kdy je žádoucí vydání zopakovat. A není to proto, jak se úsměvně šeptá v akademických kuloárech, že každá věta profesora je natolik zásadní, že by měla být otištěna alespoň třikrát. Řada studií Miloše Havelky, které jsou zde zastoupeny, vyšla v publikacích povahy sborníků z konference či „festschriftů“ věnovaných kolegům k jejich význačným životním jubileím – tedy jedná se o mnohdy širší čtenářské obci jen těžko dostupné tituly.

Nicméně nejzásadnější úvodní stať *Několik úvah a tezí o původu, stavu a možnostech historické sociologie*, která zabírá pětinu celé knihy, je originálním, dosud nepublikovaným kusem, a proto je vhodné věnovat jí zvláštní pozornost. Představuje stručný (a hlavně osobitý) vhled do vývoje historické sociologie. Z hlediska tematického zahrnuje úctyhodný záběr jak ve smyslu chronologickém (začíná v osvěcenství a končí ve druhé polovině 20. století), tak i personálním – čtenář je zde konfrontován s několika desítkami věhlasných i méně proslulých jmen, jež autor považuje za zásadní pro vývoj historické sociologie. Na prvním místě u statí tohoto typu je nutné vymezit, co autor považuje za historickou sociologii. Pouze v úvodu je stručně a vágně naznačeno, že tento obor „usiluje poukazovat jak na vývojové souvislosti a proměny myšlenek, zájmů, ideových orientací, tak na analýzu jejich přítomnosti a jejich působení v určitých událostech a v konkrétních historických a sociálních jevech“ (s. 5–6). Zvláště záslužné by bylo konfrontovat vymezení historické sociologie s pojetími sociální historiografie.¹ Miloš Havelka konfrontaci provádí pouze v případě sociologie vědění a dějin idejí (s. 6) s odkazem na Petera Burka. Nakolik konfusní jsou tyto oborové kategorie, ukazuje i Burke, když hovoří o tom, že se v citované knize zabývá „sociálními dějinami poznání“.² Rozlišování sociální historie a historické sociologie vyplývá více méně z tradic jednotlivých národních věd a do českého

1 Ke klasickým vymezením sociální historiografie JÜRGEN KOCKA (ed.), *Sozialgeschichte im internationalen Überblick: Ergebnisse und Tendenzen der Forschung*, Darmstadt 1989, s. 1–9.

2 PETER BURKE, *Společnost vědění: Od Gutenberga k Diderotovi*, Praha 2007, s. 21–23.

prostředí bylo vneseno zvenčí. Výstižně to vyjádřili Gerard Delanty a Engin Isin, když napsali: „Německá sociologie nemá žádnou explicitní historickou sociologii, protože sociologie v německém chápání je historická již tím, jak chápe sebe sama. Podobně i francouzská historiografie postrádá explicitní pojem historické sociologie, ale pod vlivem Simianda a *Annales* francouzští historikové vždy kladli důraz na sociologické pojmy a metody. Obrat k historické sociologii byl důsledkem vývoje v angloamerické sociologii, která obrozena po druhé světové válce opustila svou dřívější separaci od historické vědy.“³ Trendu rozlišování sociální historie a historické sociologie odpovídá i paralelní institucionalizace obou oborů v České republice a perspektivy jejich základních příruček. Autoritativní kompendium *Historická sociologie* Jiřího Šubrta jen lakonicky konstatuje, že se jedná o „hraniční“ obor mezi historií a sociologií, a postihuje podobné autory jako o něco starší *Úvod do hospodářských a sociálních dějin*, který si pro změnu zase ostentativně nevšímá pojmu historická sociologie.⁴ Než rozlišovat historickou sociologii a sociální dějiny, které se v českém prostředí mohou odlišovat maximálně akcentem (sociální historik více akcentuje historii, historický sociolog sociologii), je přínosnější, jak to činí již citovaný Peter Burke, rozlišovat historii a sociální teorii,⁵ protože z jejich vzájemného napětí se právě rodí to, co jedni označují jako historickou sociologii a druzí jako sociální historii.

Rovněž určité otazníky vzbuzuje Havelkovo užívání pojmu „historická sociologie vědění“. Z podstaty sociologie vědění vyplývá potřeba historické perspektivy, aby bylo možné demonstrovat společenské determinanty lidského myšlení a jeho kategorií. Bez historických metod není totiž sociologie vědění schopna empiricky diagnostikovat epistémické zlomy, které jsou v centru její pozornosti. Proto nepovažují za ničím přínosné zvyšovat terminologické nejasnosti kolem zmíněných oborů tím, že vedle klasické sociologie vědění ještě existuje nějaká zvláštní historická. Autor krom této pojmové distinkce ji navíc nijak specificky nedefinuje.

Až jednou v budoucnu vznikne pojednání o počátcích novodobé české historické sociologie, jistě budou spolu konfrontována jména Miloš Havelka

3 GERARD DELANTY, ENGIN FAHRI ISIN (edd.), *Handbook of Historical Sociology*, London 2003, s. 1.

4 JIŘÍ ŠUBRT, *Historická sociologie: Teorie dlouhodobých historických procesů*, Plzeň 2007, s. 5; ZDENĚK JINDRA, FRANTIŠEK SVÁTEK, JIŘÍ ŠTAIF, *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin*, Praha 1997.

5 Srov. PETER BURKE: *History and Social Theory*, Cambridge 1992, s. 17–21.

a Jiří Šubrt. Ostatně sám Havelka se v úvodu své knihy vymezuje vůči Šubrtovu přehledu vývoje historické sociologie s tím,⁶ že je příliš sociologický a že problematiku pojednává „takřikajíc poněkud bez dějin“ (s. 5). Tato výtka (blíže nespecifikovaná) je založena patrně na tom, že Šubrt napětí mezi sociální teorií a historiografií ukazuje především na dílech sociologů (zvláště Anthony Giddens a John Goldthrope), zatímco u Havelky se zdají být rozhodující oba „spory o metodu“ (nejprve o Mengerovu dedukcionistickou rakouskou školu v ekonomii a pak o Lamprechtův materialismus v historiografií)⁷ a následné vědeckometodologické snahy Maxe Webera, s nímž paralelní úsilí v historiografií prováděl Otto Hintze. Tím, že Havelkův text je podstatně delší, může také jít do podstatně větší hloubky při rozpracování jednotlivých autorů oproti Šubrtovi, jehož časopisecký článek je jen stručným přehledem jmen, škol a děl. V obou přístupech se rovněž odráží dlouhodobé badatelské zájmy obou autorů, a proto zatímco Havelka akcentuje zvláště německé prostředí, Šubrtovi je bližší angloamerický svět.

Soubor Havelkových studií je rozdělen do tří částí. První představuje výše rezebraná stať o vývojových trendech historické sociologie. Druhá část je označena jako „Motivy“ a třetí jako „Případy“. Sám autor (s. 7) vysvětluje, že do druhé části zařadil texty věnující se obecnějším problémům, které s pokusem o etablování historické sociologie souvisejí, jako je role teorií, problém smyslu či vztah poznání, paměti a identity. Do třetí části zařazoval příspěvky, které mají povahu spíše případových studií. Vzhledem k tomu, že kniha vznikla teprve později sesbíráním již hotových „kapitol“ do jednoho celku, ve skutečnosti toto členění příliš nefunguje, protože, jak je pro autora typické, případové studie u něho zásadně nepostrádají rozsáhlé teoretické úvody, které by náležely jednoznačně do části druhé, a naopak.

Mezi „Motivy“ byly zařazeny čtyři texty. První, nazvaný *O potřebnosti teorie v soudobé české sociologii*, je sarkastickou kritikou do vlastních řad, v nichž často přežívá ostentativní distanc k obecné teorii jako nebezpečí ideologické kontaminace vědy založené na tvrdých empirických faktech, aniž by tito stoupenci

6 Srov. JIŘÍ ŠUBRT, „Dialog mezi hluchými“? K problematice vztahu sociologie a historie, Sociologický časopis 44/2008, s. 969–988.

7 Nutno poznamenat, že Lamprecht byl značně eklektický historik, jehož postoje se v 90. letech 19. století dynamicky vyvíjely od sociologického materialismu k zdůrazňování psychologismu. V jeho značně eklektickým přístupu nebyly nepřítomny ani prvky popírání sebe sama, tj. svých dřívějších názorů – srov. HANS-JOSEF STEINBERG, *Karl Lamprecht*, in: Deutsche Historiker, (ed.) Hans-Ulrich Wehler, díl 3, Göttingen 1973, s. 62–64.

důsledně empirické sociologie zvažovali svá vlastní nereflektovaná normativní východiska (srov. s. 86–87). S odvoláním na Karla R. Poppera Havelka poukazuje k tomu, že věda nikdy nepočíná sběrem dat, nýbrž identifikací problému a formulací teorie (resp. hypotézy), jež tento problém usiluje řešit. Znovu zde připomíná, že přitažlivost dřívějších myslitelů pro nás nikdy nespočívá v množství nashromážděných empirických dat, nýbrž v jejich schopnosti toto množství utřídit, což se děje právě prostřednictvím zmíněných konceptuálních (teoretických) schémat. I když se odvolává na klasiky ekonomie, v domácí historiografii se můžeme dobrat neméně výmluvných příkladů: Kdo čte dnes obří kompendia Václava Novotného? Jsou to naopak konceptuální historici jako Josef Pekař, Josef Šusta nebo Jan Slavík, kdo se dočkávají reprintů.

Ve druhé studii nazvané *Co může znamenat „filozofie“ v tzv. „filozofii dějin“*? sice (přísně vzato) jednoznačnou odpověď na otázku z názvu nenalezneme, přesto však jde o jeden z nejzajímavějších textů v knize.⁸ Havelka rozlišuje tři základní pojetí filozofie dějin. Za prvé je to „ontologické“ pojetí, které se zabývá odhalením esencialisticky chápaných zákonů a směru dějin, jak se o to pokusil například Masaryk v *České otázce*. Na okraj (s. 108) zde Havelka výstižně poznamenává, že ve sporu o smysl českých dějin stojí oba hlavní soupeři, Masaryk a Pekař, na této pozici, protože oba předpokládají existenci jediné pravdy dějin a realisticky chápou obecniny, kdy proti Masarykově „humanitě“ Pekař pouze staví substanci stejné kvality, kterou je pro něho „národ“. Druhé pojetí Havelka označuje jako „mentalistické“, které se týká hlavně noetické metody. V tomto smyslu je minulost nemá. Každá skutečnost je schopna poskytnout pouze odpověď na otázku, kterou jsme s to jí položit, a její odpověď je závislá pouze na kvalitě naší otázky (s. 109). Rozhodující je tedy metoda, pomocí níž minulost studujeme (například Weberovy ideální typy). Třetí „lingvistické“ či „konstruktivistické“ pojetí Havelka redukuje na Haydena Whitea a jeho transformaci teorie dějin do podoby poetiky historického vyprávění. Na tomto místě však ono „postmodernistické přesvědčení v historiografii“ vymezuje dle mého názoru zbytečně úzce. Přístup postmoderních konstruktivistů se totiž netýká jen poukazu k žánrové příbuznosti romanopisectví a historiografie, jak to učinil White, nýbrž sociální konstrukce reality. Jak tuto pozici výstižně definoval Miguel Cabrera, „v našem vztahu ke světu nám objekty nikdy nejsou dány jako existující jsoucna. Jsou nám dány vždy jen skrze diskurzivní konfigurace. Jazyk nedává těmto objektům jména, ani je nevynáší na světlo, nýbrž je ve skutečnosti vytváří. Dává objektům jejich

8 Ostatně ne nadarmo autor stať pojmenoval nikoli „co znamená“, nýbrž „co může znamenat“.

existenci rozvinutím jistého klasifikačního systému.⁹ Za těchto okolností se pak Havelkovo rozlišení mezi „metodickým“ a „konstruktivistickým“ přístupem stírá a konstruktivismus se stává metodou poznání. Proto je důslednější jeho původní tvrzení v tomto textu, že se postupně generovaly dvě pojetí filozofie dějin: obsahové (ztotožnitelné s ontologickým přístupem) a transcendentální, zabývající se tím, co je nám dáno před veškerou zkušeností, tj. *a priori* (kam by se zařazovalo metodické a konstruktivistické pojetí).

Ve třetí, relativně krátké studii této části nazvané *Od světa k rozumu a přírodě, odtud k dějinám a od dějin ke kultuře aneb historické proměny smyslu* autor rozlišuje tři základní pojetí smyslu v dějinách: realistické, konstruktivistické a komunikativní (s. 121). Text je více méně popisný. Zdá se, že autorovi je (nijak překvapivě) nejbližší třetí způsob vymezení, které představuje na základě práce Jörna Rüsena.¹⁰

Čtvrtá, rovněž poměrně stručná studie této části nazvaná *Poznání – paměť – identita a několik obecnějších úvah* otevírá téma paměti a její politizace, k čemuž se pak ještě na více místech vrací v případových studiích následující části knihy. Zásadní přínos Havelkových úvah pro další historické výzkumy spatřuji v jeho tematizaci horizontu generační zkušenosti projevující se v rozdílné mentalitě a jednání různých věkově vymezených skupin obyvatelstva (s. 140).¹¹

Protože z hlediska možností rozsahu recenze nelze jednotlivým případovým studiím věnovat ekvivalentní pozornost jako předchozím, zaměřím se zde na jedno zásadní téma, které prostupuje většinu statí třetí části. Je jím téma specifík českých moderních dějin. Autor zde otevírá řadu (mnohdy značně kontroverzních) otázek, týkajících se jejich analýzy a interpretace, které často teprve čekají na svou důkladnější odezvu a prověření ze strany historiků. Na více místech opakovaným Havelkovým požadavkem je sociologické vysvětlení, které v jeho pojetí znamená propojení sociálněstratifikační dimenze výzkumu se sledováním jedinečných podmínek formování mentality obyvatelstva.¹²

V procesu formování moderního národa zdůrazňuje především stratifikační neúplnost české společnosti, která postrádala v 19. století dědičnou aristokracii (z níž část se identifikovala maximálně se zemským patriotismem, nikoli však

9 MIGUEL CABRERA, *Postsocial History: An Introduction*, Oxford 2004, s. 44–45.

10 Srov. JÖRN RÜSEN, *Kultur macht Sinn. Orientierung zwischen Gestern und Morgen*, Köln 2006.

11 Tomu se věnuje především Havelkova stať v této knize *Česká kultura a politika před různými bo-rizonty generační zkušenosti*.

12 K odlišným, více středoevropsky zaměřeným reflexím tohoto typu srov. GARY B. COHEN, *Společnost, politický život a vláda v pozdně imperiálním Rakousku: zamyšlení nad novou syntézou*, ČČH 102/2004, s. 745–765.

s českým nacionalismem) a z důvodu opožděné industrializace dlouho (do 60. let 19. století) také početnější podnikatelskou velkoburžoazii. Tím se do konce 19. století vytvořila specifická sociální struktura, kterou Havelka v návaznosti na Jana Křena a další autory klasifikuje jako maloburžoazní či středostavovskou, což zanechává pečeť i na české kultuře (s. 264). V návaznosti zvláště na Jana Patočku pak bývá v tomto směru zdůrazňována (a Havelka není výjimkou) výrazná tendence k sociální nivelizaci, „elementárnímu demokratismu“ a absenci vyhraněného konzervatismu.¹³ Tato perspektiva je obzvláště lákavá pro vysvětlování silných levicových tendencí v české meziválečné kultuře nebo politické síly KSČ ve 20. letech, kdy ve volbách v roce 1925 dokázala obsadit v rozměru celé republiky druhé místo, avšak v českých zemích byla vítězkou (a i přes proces bolševizace si dokázala uchovat značný vliv ve společnosti také v následující dekádě).

Tento sociologický přístup k moderním českým dějinám dle mého názoru dostatečně neakcentuje přinejmenším tři související procesy, které toto sociálně-strukturní výkladové paradigma narušují či doplňují (záleží na úhlu pohledu). Tím prvním je mobilizační vyčerpání českého nacionalismu. Právě tato otázka by zasluhovala významnější pozornost při sociologickém vysvětlování slabosti českého konzervatismu, kterému se Havelka věnuje v textu *Český konzervatismus a konzervativní intelektuálové v první polovině 20. století* (s. 253–268). Nacionalismus se ve druhé polovině 19. století začal obecně v Evropě, jak výstižně ukázal kdysi Werner Conze,¹⁴ přesouvat z rétorické výbavy politické levice na pravici. To souviselo s posilováním dělnické reprezentace, která na levici začala postupně vytlačovat liberály, a zároveň s nahlédnutím konzervativních elit, že nacionalismus může efektivně využít k dosahování svých cílů (ať již vezmeme za příklad Bismarckovu spolupráci s národními liberály, nebo pozdější integrální nacionalismus). Nacionalismus v českém prostředí sice v meziválečné době zůstal oblíbeným tématem pravicové rétoriky, jeho mobilizační potenciál se však vytvořením československého státu výrazně oslabil. Český nacionalismus slavil po první světové válce úspěch svého maximalistického programu z hlediska územního, což ještě završil po následné světové válce etnickou homogenizací prostoru pomocí

13 Srov. JAN PATOČKA, *Filosofie českých dějin*, Sociologický časopis 5/1969, s. 457–472. Petr Pithart později patočkovský obrat „elementární“ interpretoval jako lidový, ve smyslu vulgarity, nerozvinutosti a nekultivovanosti – srov. PETR PITHART, *K Patočkovým dopisům německé přítelkyni*, Most 1990, č. 2, s. 56.

14 WERNER CONZE, *Nation und Gesellschaft. Zwei Grundbegriffe der revolutionären Epoche*, in: Týž, *Gesellschaft – Staat – Nation: Gesammelte Aufsätze*, Stuttgart 1992, s. 341–354.

odsunu Němců. Domnívám se, že toto vítězné uspokojení českého nacionalismu představuje neméně důležitý faktor vedle zmíněných specifík sociální stratifikace pro vysvětlení tradiční slabosti českého konzervatismu, protože jím byly výrazně omezeny agitační možnosti české pravice, resp. úspěchy takové agitace.

Druhý aspekt, který Miloš Havelka akcentuje více než vliv nacionalismu, je abnormální slabost katolicismu v moderní české společnosti, jež se generuje v pokročilých fázích národního obrození.¹⁵ Náboženství a/nebo nacionalismus představují výrazné prvky světonázoru kontinentálního konzervatismu. Oba jsou v moderní české společnosti výrazně marginalizovány. To neznamená, že by bylo možné proti Havelkovu sociálněstrukturnímu vysvětlení zvláštností českých moderních dějin postavit tento výklad prostřednictvím světonázorů jako alternativu. Na druhé straně však ve střední a východní Evropě nejsou Češi jediným národem s neúplnou sociální skladbou, a proto při vysvětlování jeho specifík evidentně musí spolupůsobit vedle stratifikačních příčin ještě další faktory (možná právě tyto).

Třetí podnět se týká problému cirkulace elit, či méně robustně pojato, otázky generačních obměn národních elit. Tomuto tématu se Miloš Havelka přibližuje hlavně ve stati *Srovnání nesrovnatelného aneb existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?!*, kde jednak v návaznosti na Hannah Arendtovou hovoří o zmasovění evropských společností po první světové válce a v návaznosti na to se snaží diagnostikovat specificky české sociologické podmínky nástupu komunistického totalitarismu, spočívající ve výrazné sociální nivelizaci a destabilizaci české společnosti v průběhu 30. a 40. let, což doprovázely související mentální proměny, jež by bylo možné vysvětlovat zkratkou: „Již nikdy Mnichov, již nikdy hospodářskou krizí!“ (s. 310). Havelkovo sociologické vysvětlování sociální dynamiky české společnosti by vhodným způsobem mohla doplnit právě perspektiva akcentování proměn jejích elitních složek. Z knihy se nezdá, že by to bylo v rozporu s jeho pojetím, což dokládá rozbor generačních kohort z hlediska vývoje mentalit ve stati *Česká kultura a politika před různými horizonty generační zkušenosti* (s. 336–361), kde si však všímá až doby po druhé světové válce. Nedávno na tuto perspektivu upozornil Antoine Marès, když napsal: „Jestliže je český charakter demokracie výsledkem konstruktů elit, který byl vetknut do vínku nového Československa při vzniku státu, je třeba konstatovat, že tento koncept

15 Ke zvláštnostem úlohy náboženství v modernizující se české společnosti PETR FIALA, *Laboratoř sekularizace: Náboženství a politika v ne-náboženské společnosti – český případ*, Brno 2007, s. 25–57.

s časem zeslábl, a to zejména pro nové generace Čechů. Generace, která byla spjata s demokracií událostmi roku 1905–1907 a 1918, odešla částečně ze scény v průběhu 30. let. Obě světové války vyvolaly stav, kdy zejména po druhé světové válce nastala jakási ‚deprese elit‘, prostě proto, že byly oběma válkami výrazně početně umenšeny. A tak jako hovoříme o atmosférické níži, která vyvolává bouři, právě tak můžeme číst evropskou historii 30. a 40. let jako evropské ‚vyčerpání elit‘, jako *lidskou* níži.¹⁶

Tak jako Havelka rozehrává triádu tří poválečných generačních kohort (fučíkovské, kohoutovské a havlovské), lze prostřednictvím takovéto „elitistické“ perspektivy sledovat vývoj českého národa od 19. století v následující zjednodušené posloupnosti. S procesem modernizace se rodí česká nacionalisticky orientovaná elita v čele s Františkem Palackým a Františkem Ladislavem Riegerem. V lokálním měřítku v souvislosti se zrušením roboty dochází k likvidaci tradiční patrimoniální správy a vytváření systému obecní samosprávy, s čímž je následně v řadě míst spojeno postupné zatlačování tradičních německých honorací nastupující českou lokální elitou.¹⁷ Ústup riegerovské generace je spojen s nástupem eimovské či kaizlovské generace politických pragmatiků, což se ve vrcholné i lokální politice projevuje střetem mezi mladočechy a staročechy a následnou porážkou druhých ze jmenovaných. V opozici k této generaci dorůstá mladší ideologicky pestrá směs pokrokařsko-sociálně reformních politiků, kteří si své politické ostruhy získávají v Marěsem zmíněných zápasech počátku 20. století a kteří opouští politickou scénu ve 30. letech.¹⁸ Druhá světová válka měla za následek vyřazení části elit zákazem pravicových politických stran. V lokálním měřítku došlo zase k výrazné diskontinuitě vývoje elit likvidací tradičních instucí samosprávy a jejich nahrazení hierarchií národních výborů.

Třebaže se Miloš Havelka v těchto svých rozborech sociologie českého národa opírá do značné míry o sekundární literaturu (hlavně o Jana Křena, Ottu Urbana, Pavlu Horskou, Jana Tesaře a další), vyslovuje zde množství interpretačních otázek, že stěží si bude kterýkoli autor zpracovávající české moderní sociální dějiny moci dovolit *Ideje – Dějiny – Společnost* ponechat nepovšimnuty.

16 ANTOINE MARÈS, *Několik zamyslení nad československou demokracií ve srovnání s dalšími stře-doevropskými státy*, in: *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století – Hledání východisek*, (ed.) Jan Němeček, Praha 2010, s. 206.

17 Nejnověji k této problematice LUKÁŠ FASORA, *Dělník a měšťan: Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010, s. 178–199.

18 Tuto generační obměnu výborně postihuje ZIDENĚK KÁRNÍK, *České země v éře I. republiky*, díl 2, Praha 2002, s. 350–353.

Určité výhrady vzbuzuje nejasné žánrové vymezení publikace. Nezakrývá svou povahu sborníku, třebaže zároveň vykazuje zřetelné znaky monografie (jeden autor, relativně úzké tematické sepětí studií), přičemž autorský úvod knihy tenduje zjevně spíše k monografickému chápání. Rozhodně by bylo pro uživatelskou praxi užitečnější, kdyby byla důsledně dodržena pravidla odborné monografie a kniha byla opatřena náležitým vědeckým aparátem, zvláště osobním rejstříkem, který by při záplavě jmen pomohl snadnější orientaci a vyhledávání potřebných citací pozdějším uživatelům (v tomto směru by rovněž neměl chybět ani závěrečný seznam literatury). Právě zde spatřuji největší slabost této publikace, kterým je nedostatečné redakční zpracování. To se projevuje rovněž v tom, že se v knize objevuje neobvykle mnoho překlepů a jiných gramatických nedostatků. Přesto by však technické hledisko nemělo při hodnocení převážet nad obsahovým, které z této knihy Miloše Havelky činí jeden z nejdůležitějších počinů domácí historiografie a sociologie za rok 2010.

Jakub Rákosník